A CITY MADE OF BOOKS, A WORLD OF MEMORIES

Veronica –Alina Constănceanu

Scientific Researcher III, PhD, „Titu Maiorescu" Institute of Banat Studies, Romanian Academy, Timișoara Branch

Abstract: From Evlia Celebi to Cora Irineu, from Ion Slavici and Milos Crnjanski to contemporary prose, the region of Banat is described as a multiethnic place, where different histories, religions, confessions mingle, and Timisoara is a city where buildings, churches, synagogues rewrite the city's history. Whether we talk about travel notes, memories or fiction, various authors have presented Banat as a place where ethnic groups live together, trying and most of the time succeeding in preserving their own traditions, faith, culture. Over the real cities, through which we walk, the images of cities formed by words overlap. Each of us feels differently the asphalt of a street, the shadow of a tree, the history of a house. In this essay, we will reveal only at piece of this history, because it continues, both the real and the fictionalized histories are still here and are given back to different readers, in the literature written today.

Keywords: multiethnic, multicultural, travel, memories, fiction

Peste orașele reale, prin care ne purtăm pașii, se suprapun imaginile unor orașe formate din cuvinte. Fiecare dintre noi simte in felul său asfaltul unei străzi, umbra unui copac, istoria unei case. În acest articol, vom dezvălui doar o bucată din această poveste, pentru că atât istoriile reale, cât și cele ficționale continuă, sunt încă aici și sunt redate cititorilor, în literatura scrisă astăzi. „Și acum o lună, în piața frumoasă a orașului, într-o dimineață spre după-amiază fierbinte, Camelia stătea pe una dintre băncile din piatră ce înconjurau fântâna, cu fața spre Dom, cu soarele care o încălzea. (...) Mijea din când în când ochii și zărea lumea buluc la intrarea în Dom și ieșind, episcopul în haine albe, cu tiara lui sumețită, de parcă ar fi înțepat cerul." (**Rațiu 2006**, p.188) Așa arată Piața Unirii într-un roman al uni prozator tânăr. Fiecare important cartier timișorean are în mijlocul lui o piață, și acolo un lăcaș de cult, poate mai multe, atunci când, la rândul lui, cartierul e locuit de diverse etnii. În Piața Unirii, peste drum de Dom stă o biserică sârbească și o casă în care cândva a locuit Miloš Crnjanski, unul dintre cei mai importanți scriitori de limbă sârbă. A fost elev al Liceului Piarist, aflat în centrul orașului. Acolo, aproape de Biserica Piaristă, a apărut firesc o catedrală ortodoxă. În inima Elisabetinului, se află o biserică catolică și una ortodoxă. Pornind încet spre Iosefin trecem pe lângă o biserică reformată, una adventistă, o biserică ortodoxă (care mult timp a fost cea mai importantă din oraș), o sinagogă și tot așa, lăcașuri diverse de cult, presărate peste tot, spun multe despre istoria acestui oraș. Fie că e vorba de note de călătorie, amintiri sau ficțiune, diverși autori au prezentat Banatul ca pe un loc al întâlnirilor dintre etnii, fiecare având specificul ei.

De la Evlia Celebi la Cora Irineu, de la Ion Slavici și Milos Crnjanski la prozatori contemporani, toți descriu un spațiu multietnic și multiconfesional, un oraș în care lăcașurile de cult rescriu istoria orașului. Și dacă tot am amintit Miloš Crnjanski, să spunem că ale sale Migrații vorbesc și despre Timișoara. Iar finalul pare a închide în el dorința reîntoarcerii în acest loc special: „Pentru a nu se uita după ea, atât de apetisantă, aplecând-si capul, pipăi stângaci, cu sabia, rând pe rând, podoabele de argint si pistoalele ce-i erau la creștet. Isakovič își repetă tulburat că a doua zi era bine să se scoale devreme, să meargă la patriarh, să afle noutăți, să se pregătească pentru călătoria la Viena, să-si salveze oștenii de la noi migrații și

de la predarea armelor, să se ocupe de copii, să meargă la fratele său la Buda, la general la Timişoara, să cumpere cai, căruţe, să ridice o fierărie în sat, să-l mute pe căpitanul Antonovič, să scrie un raport amănunţit despre întoarcerea polcului slavono-dunărean si, îndeosebi, să pregătească un plan privind posibilitatea plecării."(**Crnjanski 1991**, p. 222) Şi sigur despre biserica din Unirii vorbeşte Cora Irineu în ale sale *Scrisori bănăţene*: „Azi am ascultat un *Gospodi pomilui* la biserica sârbească. Cea mai frumoasă slujbă şi cor pe care le-am pomenit pe aci şi chiar interiorul e mai simpatic decât episcopia lor din centru. Un Sf. Gheorghe dulce şi zâmbitor se luptă cu un balaur, jucându-se şi distrat, de parcă se hârjoneşte cu o javră. În schimb, la biserica românească slujba e ruşinos de proastă; nici cor, un popă fonf şi nătâng, iar lăuntrul văruit, poleit, zugrăvit, ca de Doamne ajută**."** (**Irineu 1924**, p.6) După 1918, Cora Irineu a venit să descopere Banatul, prea puţin cunoscut, prea puţin individualizat. Şi în literatura română scrierile anterioare despre această regiune sunt puţine. Ioan Slavici în *Mara* spune desigur că peste pod, peste Mureş e Banatul, cu şvabii lui, cu alte obiceiuri, cu alţi oameni. Dar nu doar podul unea (uneşte) Banatul de Ardeal, ci şi biserica de la Radna, loc de pelerinaj pentru catolici şi ortodocşi deopotrivă: „Radnei îi mai zice şi Maria- Radna, fiindcă în marea biserică a mănăstirii romano-catolice de acolo se află o icoană a Maicii Domnului, care e socotită drept făcătoare de minuni. Închinându-te la icoana aceea, mulţi bolnavi s-au vindecat şi nu puţini dintre cei ce se simţeau nenorociţi şi-au găsit mângâierea. Mai ales la Sfânta Măria Mare, când a hramul acelei biserici, se adună acolo lume de la mari depărtări, atât de pe Mureş şi din Banat, cât şi de pe câmpie şi de pe Crişuri, ba chiar şi de pe la Abrud. Ziua-noaptea treceau prin faţa casei noastre cete de credincioşi cântând litanii şi fluturând praporii-n vânt." (**Slavici 2001,** p 190.). Întâmplarea face ca Liceul Piarist să fie şi el un punct de legătură, tânăra Cora Irineu fiind acolo profesoară (în scurta perioadă petrecută în Timişoara): „Viaţa nu e înghesuită la un loc, ci răsfirată şi aerul limpede şi curat. O minunată împletire de artă şi natură e colţul fermecat care-ntinde ca un giuvaier capela Piariştilor. Turnul înalt, înaintând solemn, urmat de două mai micuţe, ce de-avia scapă din strânsoarea verde a iederii şi a plopilor, de nu le vezi decât pălăriile ascuţite de ţiglă, pare un preot urmat de copiii altarului, mistic şi grav în sfintele-i atribuţii. Înăuntru, atmosferă învăluitoare de umbră şi de taină. Am vizitat şcoala lor ce-nchide cu capela un vast pătrat, în mari şi sigure proporţii. Piariştii sunt un ordin dintre sectele de după reformă, înfiinţat în Spania de Calasans, în veacul al 16-lea. În Timişoara sunt de pe la 1750. Sunt interesanţi prin îngăduinţa lor curioasă: se pare că au tot atâţia elevi între evrei ca şi între nu importă ce altă confesiune şi nu luptă atât pentru religie cât pentru ştiinţă pe bază religioasă. Sunt exclusiv educatori şi au dat un mare coeficient de universitari. Directorul însuşi, în rasă neagră, ne conduce**.** E tare curios, mi se spune. Prins de o ploaie torenţială la nişte prieteni, într-o seară, e convins, cu mari stăruinţe, să rămâie la ei peste noapte."(**Irineu 1924**, p. 37) Şi în acelaşi liceu au învăţat, în generaţii diferite, doi scriitori importanţi, unii dintre scriitorii citiţi şi azi cu maxim interes: Ioan Slavici şi Miloš Crnjanski. Printre profesori, în afară de Cora Irineu, îl găsim vremuri apropiate de noi pe scriitorul de limbă maghiară *Ádám* Anavi (unul din scriitorii timişoreni importanţi). Despre anii de şcoală petrecuţi la Timişoara Ioan Slavici nota: „Pentru clasa VI am trecut la Timişoara ca să-nvăţ nemţeşte, m-am pomenit însă prea târziu, căci călugării de acolo, deşi numai de tot puţini dintre elevi erau maghiari, introduseseră şi limba maghiară drept limbă de propunere. Rămânea să-nvăţ limba germană vorbind ici cu unul, colo cu altul, căci Timişoara era atunci oraş german. Nu erau, ce-i drept, orăşenii numai şvabi, dar atât evreii, cât şi sârbii şi românii vorbeau şi ei nemţeşte. După ce s-au încheiat însă pactul dualist, se lucra pe capete pentru aşezarea pe temelii maghiare a vieţii constituţionale în statul ungar şi toată lumea-şi dedea silinţa să-nveţe limba maghiară. Comite suprem fusese numit la Arad Bohuş, iar la Timişoara un patriot maghiar de la Arad, dar era lucru ştiut că după învoiala făcută între Coroană şi fruntaşii maghiari drepturile odată câştigate nu se puteau pierde. Rămâneau deci neatinse şi drepturile câştigate-n vârtutea

diplomei din octomvrie şi limba românească rămânea obligată pretutindeni unde fusese introdusă, ba lumea cea mare nu se-ndoia că încă multe şi mari drepturi vor fi câştigate în urma generozităţii maghiarilor. Mulţi erau deci cuprinşi de un fel de manie a maghiarismului, şi pe când eu trecusem la Timişoara ca să-nvăţ nemţeşte, nu numai şvabi, sârbi şi evrei, ci şi mulţi dintre bănăţenii noştri au trecut la Arad, la Sighidin ori la Nagy-Körös, unde mai curând şi mai uşor puteau să-nveţe limba maghiară. (...) Am petrecut la Timişoara doi ani şcolari, şi atât în timpul acesta, cât şi mai târziu, am cutreierat Banatul până la Lugoj şi Caransebeş, precum şi până la Vârşeţ, Biserica-Albă şi Panciova. (...) Mai rămâneau românii, iar aceştia nu numai în ceea ce priveşte limba şi portul, ci şi după întregul lor fel de a fi mi se păreau foarte deosebiţi de fraţii lor de pe ţărmul de la dreapta al Mureşului, îndeosebi mai lipsiţi de voie bună şi de inimă deschisă. Fiind, între altele, unul dintre puţinii români care vorbeau bine ungureşte, chiar şi daca-aş fi voit să mă apropriu de dânşii, mă ţineau ei departe. (...) În timpul celor din urmă doi ani petrecuţi la Arad am dus-o deci greu, iar la Timişoara am trecut mai mult fără de voia părinţilor mei, care se temeau că nu vor putea să mă întreţie la Timişoara, unde nu puteau să-mi trimită merinde de acasă. Lucrurile au venit însă aşa că nici n-am prea avut nevoie de ajutorul lor. (...) La Timişoara aveam profesor de religiune şi de limba română pe un oarecare Crăciunescu, fostul meu profesor de religiune de la Arad. (...) Îmi mai aduc aminte de doi dintre *pater*-ii care ne erau profesori. Cel mai însemnat dintre aceştia era pentru mine profesorul de literatură germană, *pater* Vuchetich, un croat, care în timpul lecţiunilor ne recita balade sârbeşti, după părerea lui cele mai frumoase dintre poeziile poporale. Papist zelos, el îşi dădea adeseori părerea de rău pentru că sârbii se-ncăpăţânează-n ortodoxia lor. (...) Mai vârtos m-am pus în conflict din cauza vederilor mele în ceea ce privea pe profesorul de literatură maghiară, pater Hemmen, un francez şvabizat, şi acum cel mai zelos maghiarizator. Sunt adecă în Banat câteva colonii de francezi. Trăind în legătură cu şvabii, francezii aceştia s-au lăpădat încetul cu încetul de limba lor şi s-au pus în rând cu şvabii. Deşi era dar de părerea că nu sunt oameni cumsecade şvabii care se leapădă de neamul lor, mi se părea lucru firesc ca francezii aceştia, care erau cu desăvârşire izolaţi şi nu mai puteau să ieie parte la viaţa naţională franceză, să se deie fiecare după cum îl trage inima. Un asemenea francez era Bonas, episcopul de atunci al Timişorii, Trefort, un însămnat scrietor maghiar şi timp îndelungat ministru al Cultelor şi Instrucţiune Publică, precum şi mulţi alţii. Nu putea deci nici *pater* Hemmen să fie socotit deopotrivă cu şvabii, care se dau în partea celor ce voiesc să desfiinţeze masele germane din regatul ungar. Fiind însă că vorbeam bine-n limba maghiară şi cunoşteam literatura maghiară, *pater* Hemmen avea un fel de slăbiciune pentru mine, colegii mei ziceau că ţiu cu el fiindcă sunt slugarnic şi ţin să intru „în graţiile" lui. S-a mai întâmplat apoi că comitele suprem a vizitat liceul şi eu am fost rânduit să recitez una dintre poeziile lui Petöfi. O voi fi recitat bine, căci am primit drept un fel de premiu o carte, biografia lui Raffaello, dar aceasta m-a şi dat gata – drept om lepădat de neamul său. Nici nu prea era de altminteri viaţă românească la Timişoara unde românii, mult mai puţini decât la Arad, erau risipiţi prin suburbii şi socotiţi în toate privinţele mai prejos de sârbii care-şi aveau acolo episcopia şi unul dintre centrele culturale. (**Slavici 1994**, p. 221-226) Important e că Slavici vorbește și despre disensiunile religioase și pe alocuri interetnice, nu de alta dar ar trebui să nu uităm că Imperiul Habsburgic a avut și destule părți negative, deși noi azi preferăm să vedem doar lucrurile pozitive, cele care ne unesc, care ne ajută să mergem mai departe fără a ne face reproșuri inutile. Primele note de călătorie, primele date consistente despre Banat au fost scrise de călători străini precum Evlia Celebi, sau Francesco Griselini, Henrik Ottendorf sau Johann Jakob Ehrler.

În *Scrisoarea a VII-a adresată Excelenţei Sale, preaonoratului baron Pompei de Brigido, domn de Bresoviza şi Marenfels, al Maiestăţilor Lor Imperiale şi Regeşti, cămărar,consilier intim şi preşedinte al Administraţiei Ţării în Banatul Timişoarei*, Francesco Griselini scria așa despre Banat: „În privinţa religiei, românii sunt adepţi ai

creştinismului şi se ţin de liturghia grecească, de toate acele învăţături care despart Biserica Orientală de cea Apuseană. Altminteri, în Banat se găsesc şi români catolici, numiţi greco-uniţi. Dar, în pofida râvnei neostenite a misionarilor şi a concursului energic al suveranei, aceştia sunt încă atât de puţini la număr, încât nu pot fi luaţi în seamă de cei neuniţi. Preoţii lor sau popii se deosebesc de popor printr-o îmbrăcăminte mai îngrijită. Peste cămaşă şi iţarii albi ei poartă un anteriu lung şi negru, ale cărui laturi se încrucişează pe piept. Peste acesta se încing cu un brâu sau cu o eşarfă unguresc㠂. În timpul iernii poartă peste anteriu un cojoc de culoare albastră sau violet-închis. Ei lasă să le crească barba şi părul, iar capul şi-l acoperă cu o pălărie mare, rotundă. În loc să-şi încalţe picioarele după felul românesc, popii poartă ghete obişnuite sau cizme." (**Griselini 1984**, p. 42) Dar nu trebuie uitată moştenirea otomană: „În ceea ce priveşte moscheile din Timişoara, sunt cu totul opt, mari, cu turnuri înalte, construite după obiceiul lor şi acoperite cu ţigle, iar turnurile acoperite cu plumb. În oraş sunt două, de fiecare parte a bazarului câte una, în Insulă este una, iar în restul suburbiei, cinci. (...) În afara acestor moschei mari, în suburbii sunt încă trei mici şi mai proaste, clădite numai din lemn şi cu turnuri joase din lemn, sus însă deschise într-atât încât muezinul lor să poată merge de jur împrejur şi să poată striga la timpul obişnuit al rugăciunii. Una dintre acestea este lângă Poarta Azapilor, cealaltă lângă Timiş aproape de biserica ortodoxă, iar a treia la capătul Insulei. Numeroşii creştini de religie ortodoxă care stau în acest oraş Timişoara, precum şi cei din satele apropiate au bisericile lor deosebite. Biserica catolică este în suburbie, aproape de Poarta Apei, într-o străduţă îngustă şi este înconjurată de o curte şi de case, iar alături locuieşte un franciscan. Aceasta cuprinde ca mărime cel puţin cinci sau şase sute de persoane. Rascienii sau ortodocşii îşi au biserica lor la capătul suburbiei, într-o grădină. Deşi nu este atât de mare ca şi cea catolică, ea este bine construită şi împodobită cu multe culori şi picturi. Alături de ea, într-o casă, locuiesc câteva călugăriţe bătrâne sau femei cucernice. Nu departe de biserica ortodoxă, afară, este o moară de pulbere pe un braţ al Timişului, înconjurată cu un zid înalt de palisade şi păzită de o sentinelă, ca nimeni să nu poată intra." (**Ottendorf 2006,** p. 10-11). Şi el vorbeşte despre acelaşi amestec de etnii, nu uită să vorbească despre ţigani şi nemţi, despre lucrurile care ar trebui admirate şi altele care ar trebui îndreptate. În prima monografie importantă a oraşului Johan Preyer scria: „Primele urme ale creştinismului, semănat în veacul al patrulea, prin episcopii Nicolaus şi Nicetas, au dispărut din Banat sub paşii grei ai migraţiei popoarelor. Sub Arpad şi ducii care au urmat, ungurii se rugau încă la zeităţile lor aduse din Asia, până când episcopul Gerard a semănat sămânţa creştinismului. Dintre urmaşii lui trebuie remarcaţi: în anul 1181 Saul Hedervári, 1275 Gregor, 1290 Anton, 1457 Albert, toţi cancelari imperiali. Francisc Chaholy a căzut, după cum am văzut, în bătălia de la Mohács din anul 15411. Cincizeci de ani mai devreme, în Timişoara erau deja credincioşi greci neuniţi, dar şi învăţămintele lui Luther şi Calvin şi-au găsit aici adepţi. Petru Petrovici, s-a convertit în anul 1570 la calvinism şi l-a chemat pe Stefan Kis la Timişoara să predice învăţămintele calvine. În jurul anului 1548, în Timişoara, Christoph Lippai propovăduia luteranismul, la care au aderat conţii Petru Perény şi Valentin Török. În anii 1549 şi 1550, protestanţii au ţinut la Timişoara două sinoduri. Se pare că şi unitarienii, prin anul 1570, au fost răspândiţi aici şi, după unii, superintendentul unitarienilor Paul Király, şi-a avut sediul la Timişoara. În timpul îndelungatei stăpâniri turceşti s-au pierdut toate învăţăturile creştine, iar în anul 1716 în Timişoara mai erau doar câţiva rascieni, păstrători ai cuvântului Domnului. Populaţia de azi a Timişoarei se împarte în 9 circumscripţii bisericeşti şi 5 religii mai importante, şi anume: catolici, greco-catolici, greco-orientali, protestanţi şi evrei. Catolicii au trei parohii: în Cetate, în periferia Fabric şi în periferia Iosefin. Greco-catolicii sau uniţii au o parohie în periferia Fabric. Greco-orientalii au patru parohii şi anume: câte una rasciană în Cetate şi în Fabric şi una română tot aici, şi una în Maiere. Protestanţii ambelor confesiuni sunt uniţi într-o parohie în Cetate. În afara acestor parohii, Timişoara mai are un dom, biserica din seminar, biserica piariştilor şi biserica

minoriţilor. Evreii au un rabin şef şi trei sinagogi: una spaniolă şi una germană în Cetate şi una în periferia Fabric ." (Preyer 1995, p. 48 – 49) Imaginea oraşului e una în general favorabilă, un loc în care conflictele puternice au lipsit. Au exista însă destule disensiuni despre care trebuie să se vorbească. Iar literatura pare a fi locul cel mai bun. Pentru că şi literatura şi biserica au darul de a aduce liniştea necesară. „Am locuit în Radna două zile şi pe aleea de castani, sub ferestrele mele, treceau neîncetat pelerinii spre mănăstire, spre Sfânta făcătoare de minuni. Mi-am purtat şi eu suferința spre dealul ei întărit în terase, cu altare încrustate în colțuri de zăbrele. Plopi uriași umbresc urcușurile şi se rânduiesc până sus șire lungi de bazare cu icoane, crucifixe, mătănii de uiag, statuia Madonei, mulărită în albastru, în draperii de Mare Herculaneză; se amestecă icoane, jucării, amintiri, amulete. La poalele mănăstirii, te întâmpină, în superpelitum îndantelat şi ridicând cucernic stola din dreapta, Sfântul Ion Nepomuk şi Sfântul Anton, adolescent trandafiriu în rasă de franciscan, cu pruncul în brațe. Urcă mereu convoiul nesfârşit spre Madona tămăduitoare; - cred că e aceeaşi Madonă pe care am văzut-o slăvită în biserica Milenium din Timişoara." (**Irineu 1924**, p. 52)

BIBLIOGRAPHY

Irineu 1924= Cora Irineu, *Scrisori bănățene*, Cultura Națională, București

Crnjanski 1991 = Miloš Crnjanski, *Migrațiile,* traducere de Dușan Baiski și Octavia Nedelcu, Editura de Vest, Timişoara

Griselini 1984 = Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică şi natural a Banatului Timişoarei*, prefaţă, traducere şi note de Costin Feneşan, Editura Facla, Timişoara, 1984, in *Pagini despre Banat* / Biblioteca Judeţeană Timiş, coordonatori Diana Dincă şi Mihai Ciucur; Biblioteca Judeţeană Timiş, Editura Marineasa, Timişoara, 2011, p. 39 - 45

Ottendorf 2006 = *De la Viena la Timişoara, 1663/ Von Wien Auff Temeswar, 1633/ Bécstől Temesvárig, 1633/ Od Beča do Temišvara, 1633,* Timişoara, Editura Banatul, 2006, p. 11-18, studio introductiv, note ştiinţifice, glosar: Ioan Haţegan, traducere în limba română Marlen Negrescu, maghiară Hermann Egyed, sârbă Liubomir Stepanov, in *Pagini despre Banat* / Biblioteca Judeţeană Timiş, coordonatori Diana Dincă şi Mihai Ciucur; Biblioteca Judeţeană Timiş, Editura Marineasa, Timişoara, 2011. p. 7 -15

Preyer 1995 = Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár / Monografia oraşului liber crăiesc Timişoara*, traducere de Adam Mager şi Eleonora Pascu, prefaţă de Eleonora Pascu, postfaţă şi note de Dr. Ioan Haţegan, Timişoara, Editura „Amarcord", in *Pagini despre Banat* / Biblioteca Judeţeană Timiş, coordonatori Diana Dincă şi Mihai Ciucur; Biblioteca Judeţeană Timiş, Editura Marineasa, Timişoara, 2011 , p. 46-52

Rațiu 2006 = Daniela Rațiu, *In vitro*, Editura Cartea Românească, București

Slavici 1994 = Ioan Slavici, *La Timişoara*, in *Lumea prin care am trecut*, Editura Minerva Bucureşti

Slavici 2001 = Ioan Slavici, *Opere. Vol II, Mara*, Univers Enciclopedic, București